

TİCARİ DİŞA AÇIKLIK-EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ ÜZERİNE BİR ANALİZ: TÜRKİYE İÇİN AMPİRİK BİR KANIT*

Murat ÇETİN[†] Aycan CAN[‡] Servet KAPÇAK[§]

Öz

Ticari dışa açıklık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin araştırılması uzun bir süredir tartışma konusu olarak sürmektedir. Bu çalışma 1970-2018 döneminde Türkiye ekonomisi için ticari dışa açıklık-ekonomik büyüme ilişkisini analiz etme amacını taşır. Değişkenlerin durağanlık analizinde ADF ve PP birim kök testleri kullanılmaktadır. Sonuçlar değişkenlerin birinci farkı alındığında durağan olduğunu gösterir. Eşbütünleşme analizi için Hatemi J- Irandoust saklı eşbütünleşme tekniği tercih edilir. Bulgulara göre ticari dışa açıklık + bileşeni ile ekonomik büyüme + bileşeni arasında bir asimetrik eşbütünleşme söz konusudur. Çalışmada uzun dönem tahminlerinde FMOLS tahmincisi kullanılır. Uzun dönem tahminleri ticari dışa açıklık + bileşeni ile ekonomik büyüme + bileşeni arasında pozitif bir ilişkiye işaret etmektedir. Nedensellik bulgularına göre ticari dışa açıklık + bileşeni ile ekonomik büyüme + bileşeni arasında iki yönlü bir nedensellik söz konusudur. Ampirik bulgular Türkiye için önemli politika önerileri sunabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ticari Dışa Açıklık, Büyüme, Saklı Eşbütünleşme, Asimetrik Nedensellik, FMOLS

JEL Kodları: F11, F15, F43

AN ANALYSIS OF THE TRADE OPENNESS-ECONOMIC GROWTH LINK: AN EMPIRICAL EVIDENCE FOR TURKEY

Abstract

The research of the relationship between trade openness and economic growth has been a topic of discussion for a long time. This study aims to analyze the trade openness-economic growth link for the Turkish economy in the period 1970-2018. ADF and PP unit root tests are used in the stationarity analysis of the variables. The results show that the variables are stationary when the first difference is taken. For cointegration analysis, Hatemi J-Irandoust hidden cointegration technique is preferred. According to the findings, there is an asymmetric cointegration between trade openness + component and economic growth + component. FMOLS estimator is used for long-term estimations in the study. Long-term forecasts indicate a positive relationship between trade openness + component and economic growth + component. According to the causality findings, there is a two-way causality between trade openness + component and economic growth + component. Empirical findings will be able to offer important policy recommendations for Turkey.

Keywords: Trade Openness, Growth, Hidden Cointegration, Asymmetric Causality, FMOLS

JEL Codes: F11, F15, F43

* Bu çalışma, XV. IBANESS Congress Series on Economics, Business and Management – Plovdiv / Bulgaria kongresinde sunulmuştur.

¹ Prof. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, Tekirdağ, mcetin@nku.edu.tr, ORCID:0000-0002-7886-4162.

² **Sorumlu Yazar**, Bağımsız Araştırmacı, aycancan1903@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4703-4510.

³ Bağımsız Araştırmacı, Türkiye, servet.kapcak@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-0397-9704.

Makalenin Türü (Article Type): Araştırma Makalesi (Research Article)

Makale Geliş Tarihi (Received Date): 14.02.2023

Makale Kabul Tarihi (Accepted Date): 04.04.2023

DOI: 10.56337/sbm.1173051

Atıf (Cite): Çetin, M., Can, A. & Kapçak, S. (2023). Ticari Dışa Açıklık-Ekonomik Büyüme İlişkisi Üzerine Bir Analiz: Türkiye İçin Ampirik Bir Kanıt, *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2023(1), 61-73.

1. Giriş

Büyüme ve dışa açıklık arasındaki ilişki hem teorik hem de politik bağlamda öne çıkan konulardan biri olmaya devam etmektedir. Bu konu, artan uluslararası ticaret entegrasyonunun ardından, özellikle gelişmekte olan ülkeler arasında ekonomik performansta kalıcı ve yaygın farklılıklar göz önüne alındığında, son yıllarda daha da fazla dikkat çekmiştir. Benzer şekilde, geçiş ekonomileri arasında Avrupa ve küresel ekonomik yapılara entegrasyonlarının farklı kapsam, karakter ve dinamiklerine yansıyan yetiştirme süreçlerindeki farklılıklar büyük ölçüde açıklanmadan kalmış ve farklı ekonomilerin görece önemine ilişkin farklı ve hatta karşıt görüşlere konu olmuştur. Geçiş ekonomilerinin benzer ekonomik liberalleşme yolunu izledikleri ve geçişin ilk yıllarında ticaret serbesleştirme politikaları izledikleri düşünüldüğünde, bu soru daha da tartışılmalı hale gelmektedir. Bunun ışığında ticari liberalizasyonun faydalarının uluslararası ve akademik politika söyleminde tartışılmalı olarak kalması ve giderek daha fazla tartışılması şaşırtıcı değildir.

Dış ticaret politikasının ekonomi üzerindeki etkileri uzun bir süredir teorik olarak tartışılmaktadır. Ticaret entegrasyonu, artan rekabetin yanı sıra ölçek ekonomileri ve kapsam ekonomileri aracılığıyla kaynakların daha verimli bir şekilde tahsis edilmesini sağlar. Tümü maliyetleri ve teknolojik ilerlemeyi destekleyen ve daha fazla verimliliğe yol açan üretkenlik modellerini etkileyen bilgi yayılımını ve teknoloji transferini kolaylaştırır. Bununla birlikte 'yatırım koordinasyonu' ihtiyacı 'bebek endüstrisi argümanı', bölünmezlikler ve (yeni) teknolojiye yapılan yatırımlarla ilgili riskler dahil olmak üzere piyasa ve koordinasyon başarısızlıklarına ilişkin teorik önermeler, teknolojik karşılıklı bağımlılıklar ve tamamlayıcılıkların yanı sıra, yayılmasını ve bilgi transferini engelleyen örtük unsurların tümü, ağırlıklı olarak ticaret politikası ve stratejik sektörlerin korunması yoluyla hedeflenen devlet müdahalesine yol açmıştır. Bu, ticaretin ve özellikle ihracata dayalı büyümenin yaygın olarak büyüme sürecinin önemli bir belirleyicisi olarak görülmesine rağmen, ticaret politikasının birçok tartışmaya tabi olduğu anlamına gelir. Önermeler doğrultusunda; ticaret politikası birçok tartışmaya tabidir. Önermeler doğrultusunda, ticaret politikası ve ticaretin etkileri birbiriyle ilişkili olmasına rağmen ikilidir ve ampirik araştırmaya dahil edilmesi gereken kavramsal olarak farklı sorunlar ortaya çıkarmaktadır.

Ticaret politikasının ticaret kalıpları üzerindeki etkisiyle ilgili teorik belirsizlik ve bu kalıplardaki teknolojik bileşimdeki değişiklikler, karşıt hipotezin, yani bireyin gelişmişlik seviyesinden bağımsız olarak ticaretin serbestleşmesini savunan neoliberal hipotezin ampirik testine olan ilginin artmasına neden oldu ve ticari korumayı (hedefli ve geçici) tek bir ülkenin teknolojik beceri düzeyine bağlı olarak faydalı olabilecek piyasa kusurlarına yanıt olarak algılayan, ağırlıklı olarak neo-teknolojik bir alternatif hipotezdir. Bu teorik belirsizlik, konuyla ilgili karışık ve sonuçsuz ampirik kanıtlarla, yani ticaret politikasının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi ile ilişkilendirilmiştir.

1980'li yıllardan itibaren gelişmekte olan ekonomilerin büyük bir kısmında ticari ve finansal alanda liberalleşme yani liberal ekonomi politikaları hızlı bir şekilde uygulanmaya başlamıştır. Nitekim Tornell vd. (2003), gelişmekte olan ekonomilerin öncelikle ticaretin serbestleştirilmesi ile serbestleşme politikalarına başladığını bunu da tipik olarak finansal serbestleşmenin izlediğini ortaya koymuşlardır.

Dışa dönük ekonomik büyüme literatürü önemli çalışmaları bünyesinde barındırmaktadır. Örneğin Edwards (1998), genellikle dış ticaret toplamının GSYİH'ye oranı olarak almış, bunun mal, hizmet, sermaye, emek, bilgi ve fikir alışverişini kolaylaştırdığını ifade etmiştir. Yakın zamanda yapılan bir incelemede, Grabner vd. (2018), ticaret açıklığını ekonominin fiili dışa yöneliminin bir ölçüsü olarak görmüş, daha yüksek ticaret açıklığı seviyelerinin daha yüksek uluslararası finansal piyasalar entegrasyonu ile ilişkili olduğuna dikkati çekmiştir.

Ekonomi literatüründe dış ticaret destekleyici büyüme hipotezi, ticarete dışa açıklığın gelişmiş ekonomilerden gelişmekte olan ekonomilere doğru ileri teknoloji ve bilgi birikiminin akacağını bunun faktör verimliliğini etkileyerek büyümeyi hızlandıracağı görüşündedir. Bu nedenle bu hipoteze göre ticari dışa açıklık büyümenin nedenidir. Chang vd. (2009), bu iki değişken arasındaki ilişkinin farklı ülkeler arasında istikrarlı bir durum arz etmediğini, yapısal değişimlerin iki değişken arasındaki nedensel ilişkilerin doğasını önemli ölçüde etkileyebileceğini savunmuştur. Shayanewako (2018), dış ticaret-büyüme bağlantısı konusunda bir fikir birliği olmadığını, sonuçların ülkeler, veriler ve deneysel tekniklere bağlı olarak farklı olabileceğini ortaya koymuştur.

Diğer yandan, bir ekonominin ihracat artışından fayda sağlayıp sağlayamayacağına etki eden önemli bir unsur, ihraç mallarının arz/talep esnekliğidir. Bu esneklik ne kadar yüksek olursa, ihracatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi o derece yüksek olur. Gelişmiş ülkelerde bu esnekliklerin gelişmekte olan ülkelere göre daha yüksek olduğu belirtilmektedir.

Kaldor (1968) yasasına göre, imalat sanayi ne kadar hızlı büyürse ülkenin GSYİH'sı da o derece yüksek olur. Kaldor bu durumu söz konusu sektörde gerçekleşen ölçeğe göre artan getirilere ve pozitif dışsallıklara bağlamaktadır. Sanayi sektörü aynı zamanda geniş iş bölümü ve ileri/geri bağlantıları ile diğer sektörlerde de verimliliği artırmaktadır. Bu nedenle Kaldor, sanayi sektörünü "büyümenin motoru" olarak görmektedir. Kaldor (1968), endüstriyel imalatta büyümenin ihracat yoluyla mümkün olabileceğini savunmaktadır. İhracat destekli imalat sanayi büyüme oranı ne kadar yüksek olursa, ekonominin verimliliği o ölçüde hızlı artacaktır.

Bütün bu arka plan göz önüne alındığında, bu çalışma Türkiye örneğinde ticareti dışa açıklık-büyüme ilişkisini asimetrik eşbütünleşme ve nedenselliği dikkate alarak incelemektedir. Burada değişkenlerin birim kök özelliklerinin belirlenmesinde ADF ve PP testleri kullanılmaktadır. Asimetrik eşbütünleşme analizi için Hatemi J-Irondoust (2012) saklı eşbütünleşme testi uygulanmaktadır. Uzun dönem tahminleri için FMOLS tahmincisine başvurulmaktadır. Son olarak; asimetrik nedensellik analizi için saklı hata düzeltme modeli kullanılmaktadır.

Bu çerçevede çalışmanın sonraki bölümleri şöyledir: İkinci bölümde ampirik literatür üzerinde durulmaktadır. Üçüncü bölüm çalışmada kullanılan model ve veri setini içermektedir. Dördüncü bölümde analizlerden elde edilen sonuçlar ve yorumlarına yer verilmektedir. Çalışma, bir sonuç ve politika önerileri ile sona ermektedir.

2. Literatür Taraması

Konu ile ilgili ilk çalışmalardan biri olarak Krueger (1978), ülkeler arası çalışmalarda, ticaretin serbestleştirilmesinin, uzun vadede verimliliği ve üretkenliği artırmaya yol açan endüstrilerde uzmanlaşmayı teşvik ettiğini göstermiştir. Krueger'ı takiben Tyler (1981), imalat sanayi ihracatında meydana gelen bir artışın teknolojik gelişmeyi tetikleyerek büyümeyi sağlayacağını iddia etmiştir. Romer (1990), 90 ülkenin kesit verilerini kullanarak ticari dışa açıklığın yerli üretimi artırmak için çok çeşitli yenilikler elde etmeye yardımcı olabileceğini ve ekonomik büyümeye yol açabileceğini ileri sürmüştür.

Edward (1992), liberal ekonomiler, kapalı ekonomilere kıyasla alışılmadık derecede daha hızlı büyümektedir. Ayrıca Dolar (1992), reel kur değişkenliğinin ticaretin serbestleşmesinin göstergeleri olduğunu belirtmiştir. Villanueva (1994), 1975-1990 yılları arasında 36 ülkenin verilerini kullanarak regresyon analizi yapmış, ekonomik büyüme üzerinde, beşerî sermaye açıklık politikaları ve yatırımın olumlu etki yarattığını ortaya koymuştur. Sachs ve Warner (1995), ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki olumlu bağlantı hakkında kapsamlı bir çalışma sunmuş, liberal gelişmiş ekonomilerin yıllık yüzde 2,29 oranında büyümesine rağmen, liberal gelişmekte olan ekonomilerin yıllık yüzde 4,49 oranında büyüdüğünü ampirik olarak doğrulamıştır. Tersine, kapalı gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomiler yıllık yüzde 0,74 ve yüzde 0,69 oranında büyümüşür.

Feenstra (1996), daha küçük ülkelerin de araştırma ve geliştirmede daha az vasıflı işgücü havuzuna sahip olduğunu göstermiştir. Dolayısıyla ona göre, ticaret açıklığının (veya yayılma etkisinin) yokluğunda, bu küçük ülkeler istenen ekonomik büyüme seviyesine ulaşamazlar. Bruno (1997), ticaret açıklığının birim başına maliyeti düşüreceğini, yerel üreticiler arasındaki rekabeti artıracığını; kaynak tahsisinin verimliliğini artıracığını ve böylece uzun vadede ekonomik büyümeyi artıracığını söylemiştir. Edward (1998), ticaret açıklığı ile ekonomik büyüme arasındaki bağlantıyı incelemek için 93 ülkeye ilişkin dokuz endeks kullanmıştır. Ampirik bulgular, ticarete açıklık endekslerinin pozitif, ticarete bozulma endekslerinin ise ekonomik büyüme ile negatif ilişkili olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Bahmani-Oskooee ve Niroomand (1999), ticaret açıklığının ekonomik büyümeyi hızlandırdığını belirlemişlerdir. Frankel ve Romer (1999), ticaret açıklığı ve ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişkinin varlığına dair kanıt ileri sürmüşlerdir. Söderbom ve Teal (2001), ticaret açıklığının verimliliğin büyüme hızını olumlu yönde etkilediğini tespit etmişlerdir. Çalışmada 54 Ülkenin verileri için

genelleştirilmiş momentler yöntemini (GMM) kullanmışlardır. Isaksson (2002), 73 gelişmiş ve gelişmekte olan ülkenin verilerini kullanarak gerçekleştirdiği regresyon analizi ile insan sermayesinin ticaret-büyüme bağlantısında önemli bir unsur olduğunu göstermişlerdir. Irwin ve Tervio (2002), dış ticaret-büyüme bağımlılığını I.Dünya Savaşı öncesi verileri kullanarak test etmişlerdir. Savaşlar arası ve savaş sonrası dönemlerde, ticarete dışa açıklığın ekonomik büyümeyi canlandırdığına işaret etmişlerdir.

Awokuse (2008), ticari dışa açıklık-ekonomik performans ilişkisini Granger nedensellik yaklaşımı ve etki-tepki fonksiyonları ile Arjantin, Kolombiya ve Peru'da incelemiştir. Ampirik sonuçlar, ithalattan reel ekonomik büyümeye giden nedensel bağımlılığı, ihracattan reel ekonomik büyümeye uzanan Granger-nedensel ilişkisinden daha güçlü olduğunu ortaya koymuştur. Dahası, ekonomik büyümeyi ihracata ve ithalata kadar ters nedensellik ilişkisi için kanıtlar elde etmiştir.

Yanikkaya (2003), 120 ülkenin verilerini kullanarak ticaret açıklığı ile kişi başına gelir artışı arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Hem ticaret hacminin hem de ticaret kısıtlamasının kişi başına düşen gelir artışıyla pozitif ilişkili olduğunu tespit etmiştir. Warner (2003), ticaret dışa açıklığın büyümeyi pozitif etkilediğini belirlemiştir. Nourzad ve Powell (2003), 1965-1990 dönemini kapsayan 47 ülke örneğinde ticaret dışa açıklığı ile büyüme arasında pozitif bir korelasyona rastlamışlardır.

Wacziarg ve Welch'in (2003), bir başka çalışması da ticaretin serbestleştirilmesi politikalarını desteklemekte ve ticaretin serbestleştirilmesinden sonraki 1950-1998 döneminde, serbestleştirilmiş ticaret stratejilerine sahip ülkeler için yıllık ekonomik büyüme oranının 1,5 puan daha yüksek olduğu sonucuna varmaktadır. Karras (2003), 161 ülkeyi test ederek gelişmiş ekonomilerde ticaret açıklığının ekonomik büyümeyi pozitif etkilediğini bulgusuna ulaşmıştır. Bu bulgu Rassekh (2007) tarafından da desteklenmektedir. Bu çalışma gelişmiş ekonomilerde bu etkinin gelişmekte olan ekonomilere göre daha yüksek olduğu sonucuna ulaşır.

Chang vd. (2009) 82 ülkeyi analiz ederek ticari dışa açıklığın büyümeyi pozitif etkilediğini bulgusuna rastlar. Kim ve Lin (2009), 61 ülke için enstrüman değişkenli eşik regresyon analizini uygulayarak ticarete dışa açıklığın ekonomik büyümeye katkıda bulunup bulunmadığını test etmişlerdir. Ampirik kanıtlar, ekonomik büyüme ile uluslararası ticaret arasında istikrarlı bir ilişki olduğunu göstermiştir. Gries vd. (2009), Afrika ülkelerini araştırmışlardır. Çalışma ekonomik büyümenin Etiyopya, Gabon, Kenya, Mauritius, Senegal, Sierra Leone ve Togo'da ticari açıklığa neden olduğuna dair kanıtlar sunarken, Kamerun, Fildişi Sahili, Nijerya ve Ruanda için bir nedensel ilişki bulamamıştır.

Vlastou (2010), 34 Afrika ülkesinden oluşan çalışmada, ticari dışa açıklığın ekonomik büyümeyi negatif etkilediğini bulgusuna ulaşmıştır. Ayrıca ticari açıklıktan büyümeye doğru giden bir nedensel ilişki olduğunu da bildirmiştir. Afzal ve Hussain (2010), ise Pakistan'da dış ticaretin bileşenleri ile ekonomik büyüme arasında nedensel bir ilişki bulamamışlardır. Dufrenot vd. (2010), 75 gelişmekte olan ülke için kantil regresyon yaklaşımını uygulamışlardır. Elde ettikleri sonuçlar, ticaret açıklığının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin hızlı büyüyen ülkelere göre düşük büyüme gösteren ülkelere daha yüksek olduğunu göstermiştir. Düşük büyüme gösteren ekonomiler tüm kıtalardan ülkeleri içerir, ancak çoğunluk Afrika (Benin, Fildişi Sahili, Madagaskar ve Zambiya) ve Latin Amerika'dadır.

Chansomphou ve Ichihashi (2011), Asya mali krizinden önce ve sonra Güney Doğu Asya ekonomilerinin ekonomik büyümesi üzerinde ticarete dışa açıklığının etkisini araştırmak için yapısal kırılmalı eşbütünleşme yaklaşımını kullanmışlardır. Bulguları, finansal krizin Malezya, Endonezya ve Filipinler ekonomilerini etkilediğini, Tayland'ın ise ekonomik kriz öncesi ve sonrası performansının daha iyi olduğunu belirlemiştir. Ayrıca, ticarete dışa açıklığın Endonezya ve Malezya örneğinde çıktı üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu, ancak Tayland örneğinde bu etkinin daha küçük olduğunu, ticarete dışa açıklığın Filipinler'deki ekonomik büyümeyi ekonomik krizden önce hızlandırdığını tespit etmiştir. Das ve Paul (2011), 12 yükselen Asya ekonomisinde GMM yaklaşımını uygulamışlardır. Bulgular, ticari dışa açıklığın ekonomik büyümeyi desteklediği yönündedir.

Kim vd. (2011), düşük ve yüksek gelirli ülkelere dış ticaret-büyüme bağlantısını eşik regresyon yaklaşımını uygulayarak yeniden araştırmışlardır. Elde ettikleri sonuçlar, ticarete dışa açıklığın yüksek gelirli ülkelere kapitalizasyonu, finansal gelişmeyi, üretkenliği ve ekonomik büyümeyi artırdığını ve düşük gelirli ülkelere etkinin negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ortaya koymuşlardır.

Kılavuz ve Topçu (2012), panel veri analizi yardımıyla 22 ülke için dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini test etmişlerdir. Birinci model sonuçlarına göre yüksek teknoloji imalat sanayi ihracatı ve yatırımlar büyümeyi pozitif yönde etkilerken, ikinci model sonuçları da bağımsız değişkenlerin ekonomik büyümeyi yine pozitif olarak etkilediği bulgusuna ulaşırlar.

Shazbaz (2012), Pakistan ekonomisinde ticarete dışa açıklık-ekonomik büyüme ilişkisini ampirik olarak araştırmıştır. Bu çalışma ticarete dışa açıklığı temsilen ihracat, ithalat, ticaret hadleri ve kişi başına ticaret değişkenlerini kullanmıştır. Ampirik sonuçlar, büyüme-destekli ihracat, ithalat ve dış ticaret hipotezlerini destekler niteliktedir. Bojanic (2012), finansal gelişme ve finansal kalkınmanın 1940-2010 döneminde Bolivya'da ekonomik büyümenin Granger nedeni olduğunu bulmuştur. Yeboah vd. (2012) 38 Afrika ülkesini analiz ederek ticari dışa açıklık ile büyüme arasındaki pozitif bir ilişkinin varlığını kanıtlamışlardır.

1997-2011 döneminde 15 ülkeyi araştıran Ramsöhök & Ramsöhök (2012)'un ampirik bulguları, ticari dışa açıklığın ekonomik büyümeyi artırdığı yönündedir. Hye (2012), 1971-2009 döneminde Pakistan ekonomisini inceleyerek ticari dışa açıklığın ekonomik büyümeyi güçlü bir şekilde etkilediğine dair bulgular sunmuştur. Tekin (2012), Afrika'nın en az gelişmiş 27 ülkesi üzerinde dış yardım, ticari açıklık ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir nedensel ilişki tespit edememiştir. İslam vd. (2012), 62 ülkeyi araştıran çalışmalarında elde edilen bulgular bu ülkelerin sürdürülebilir ekonomik büyüme sürecinde ithalatın önemini doğrulamaktadır.

Zeren ve Arı (2013), 1970-2011 dönemini kapsayan G7 ülkelerinden oluşan bir panel çalışması gerçekleştirmişlerdir. Ampirik sonuçlar; ticari dışa açıklığın ekonomik büyümeyi hızlandırdığını ve bu iki değişken arasında iki yönlü bir nedensellik ilişkisini desteklemektedir. Mercan vd. (2013), 1989-2010 dönemini kapsayan BRIC-T ekonomilerinde konuyu araştırmışlardır. Bulguları, ticari dışa açıklığın ekonomik büyüme ile pozitif bir korelasyona sahip olduğunu ortaya koymuştur. Eris ve Ulaşan (2013), 1960-2000 döneminde panel veri analizi gerçekleştirerek söz konusu iki değişken arasında anlamlı bir ilişkiye rastlamamışlardır.

Kar vd. (2014), nedensellik testleri yardımıyla 1989-2007 döneminde Türkiye'deki ticaret serbestleşmesi, finansal gelişme ve büyüme ilişkisini test etmişlerdir. Ampirik bulgular, Türkiye'de söz konusu değişkenler arasında iki yönlü bir nedenselliğe işaret etmektedir. Asfaw (2014), Afrika ülkeleri örneğinde ticaret liberalizasyonunun ekonomik büyümeyi etkileyip etkilemediği konusunu incelemiştir. Çalışmanın bulguları ticari dışa açıkladığın büyüme ve yatırımları artırdığı şeklindedir. Ayrıca ortalama ağırlıklı tarife oranı ve reel efektif döviz kuru gibi ticaret politikaları da ticaret yoluyla ekonomik performansı etkilemektedir.

Menyah vd. (2014), 21 Afrika ülkesini araştıran çalışmalarında ticarete dayalı büyüme hipotezinin yalnızca Benin, Sierra Leone ve Güney Afrika için geçerli olduğunu tespit etmişlerdir. Huang ve Chang (2014), 46 ülkeden oluşan panel çalışmasında, ticaretin büyüme etkisinin borsa gelişiminin boyutuna bağlı olduğunu bulmuşlardır. Ticaret, ekonomik büyümeyi ancak ülke, borsa gelişimi için bir eşik düzeyine ulaştığında artırmaktadır.

Sakıy vd. (2015), 115 gelişmekte olan ülkeden oluşan bir örneklem için dış ticaret ile ekonomik büyüme arasında karşılıklı bir nedenselliğe dair kanıt sunmuşlardır. Hye ve Lau (2015), ARDL modeli çerçevesinde Hindistan ekonomisini ampirik olarak araştırmışlardır. Ticarete dışa açıklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin örneklem dönemine göre zamana göre değiştiğini ve ticarete dışa açıklığın reel ekonomik büyümeyi kısa vadede olumlu etkilediğini göstermişlerdir. Bununla birlikte, ekonomik büyüme, uzun vadede ticarete dışa açıklıktan olumsuz etkilenmiştir, bu da literatürde büyümeyi azaltıcı ihracat (veya açıklık) hipotezine karşılık gelmektedir.

Brueckner ve Lederman (2015), 41 Sahra Altı Afrika ülkesinden oluşan bir panelde araç değişken yaklaşımını kullanarak ticari açıklığın ekonomik büyümeyi artırdığı sonucuna ulaşmışlardır. Musila ve Yiheyis (2015), ticari açıklığın yatırım oranı üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu, ancak ekonomik büyüme oranı üzerinde olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Polat vd. (2015), ticari açıklığın Güney Afrika'daki ekonomik büyümeyi engellediği sonucuna ulaşmışlardır. Fenira (2015), 82 gelişmekte olan ülkede ticarete açıklık politikalarının zayıf olmasının ekonomik büyüme ve dış dengenin bozulmasına

katkıda bulunduğunu ortaya koymuşlardır. Lawal vd. (2016), ARDL metodolojisini Nijerya'ya uygulamış, ticari açıklığın ekonomik büyüme üzerinde uzun vadede negatif bir etkiye sahip olduğu bulgusunu sunmuşlardır.

Çeliköz vd. (2017), 1980-2016 dönemi için Türkiye ekonomisini analiz ettikleri çalışmalarında Granger nedensellik yöntemi ile VECM modelini uygulamışlardır. Yazarlar, kısa vadede ticarete dışa açıklıktan ekonomik büyümeye tek yönlü Granger nedenselliği tespit etmişlerdir. Raghutla vd. (2018) dış ticaret açıklığının Hindistan'ın ekonomi büyümesini artırdığı bulgusuna rastlamışlardır. Eren ve Ünal (2019), 1960-2016 döneminde Türkiye ekonomisine ilişkin çalışmalarında ekonomik büyümenin ticarete dışa açıklığa neden olduğu bulgusuna varmışlardır. Uslu (2019), 1960-2017 yılları arasında Türkiye'de çoklu yapısal kırılmalı zaman serisi analizi yapmıştır. Çalışmanın sonucunda ticari dışa açıklığın ekonomik büyümeye neden olduğu bulgusuna rastlamıştır.

Alam ve Murad (2020), 1970-2012 yılları arasında 25 OECD ülkesini ARDL modeli çerçevesinde araştırmışlardır. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre; ticari açıklık ekonomik büyümeyi artırmaktadır. Farang vd. (2021), Libya ekonomisi üzerinde yoğunlaşarak dış ticarettten büyümeye doğru işleyen nedensellik kanıtına ulaşmışlardır.

2005-2018 yılları arasında G-20 ülkelerini test eden Yaman (2021), ticari dışa açıklığın ekonomik büyümeye neden olduğu yönünde bulgu sunmuştur. Yenipazarlı vd. (2022)'nin BRICS ülkeleri için 1996-2020 yıllarını kapsayan çalışmalarının bulguları ise ticari dışa açıklığın ekonomik büyümeyi pozitif etilediği yönündedir.

Wang vd. (2023), 2008 ve 2020 yılları arasında 10 Avrupa ülkesi (Avustralya, Belçika, Hollanda, İtalya, Grönland, Birleşik Krallık, Berlin, Fransa, Rusya, Portekiz ve İsviçre) için doğal kaynakların, kurumsal kalitenin, ticari açıklığın ve doğrudan yabancı yatırımın ekonomik kalkınma üzerinde nasıl önemli bir etkiye sahip olduğunu GMM modeli ile analiz etmişlerdir. Tahmin sonuçlarına göre; DYY, pazar büyüklüğü (bir ülkenin kişi başına düşen reel GSYİH'sı tarafından tanımlandığı şekliyle), ticari açıklık veya finansal açıklık ile güçlü bir şekilde ilişkili değildir. DYY'deki artışların Avrupa'da yenilenebilir enerji kullanımını desteklediğine rastlanmıştır.

Huang vd. (2023), 2000'den 2014'e kadar WIOT'leri ve CO₂ emisyon verilerini kullanarak Çin'in ithalatı ve ihracatı arasındaki ikili ekonomik ve çevresel etkilerin dengesizliğini analiz etmişlerdir. Sonuçlar, Çin'in ithalat ve ihracatının kapsamlı ekonomik ve çevresel faydalarını teşvik etmek için özel çıkarımlar sağlamaktadır. Ayrıca, çarpımsal yapısal ayrıştırma analizi (SDA) ve logaritmik ortalama Divisia indeksi I (LMDI-I) yaklaşımının uygulanması, itici faktör etkilerinin Çin'in VPM ve VPX'indeki değişikliklere toplam ve iki taraflı sektörel katkılarını ortaya koymaktadır.

3. Veri Seti ve Metodoloji

Bu çalışma, 1970-2018 dönemini kapsayan bu çalışmada Türkiye'de ticari dışa açıklık-ekonomik büyüme ilişkisine yoğunlaşmaktadır. Bu ilişkiyi inceleyebilmek için doğrusal bir regresyon denklemi kullanılmıştır. Regresyon denkleminde bağımsız değişken olarak dış ticaretin millî gelire oranını temsil eden ticari dışa açıklık ve bağımlı değişken olarak ekonomik büyümenin bir ölçütü olarak kişi başına reel gelir kullanılmıştır. Bu serilere ilişkin veriler Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri web sitesinden temin edilmiştir. Değişkenler logaritması alınarak ampirik analizler gerçekleştirilmiştir.

Çalışmada dört adımlı bir ekonometrik metodoloji uygulanmıştır. Birinci adımda ADF ve PP birim kök testleri uygulanarak ticari dışa açıklık ve ekonomik büyüme serilerinin durağanlık analizi gerçekleştirilmektedir. Serilerin birinci farkında durağan olması durumunda bir eşbütünleşmenin olup olmadığı aşamasına geçilebilir. İkinci adımda serilerin birinci farkında durağan olması durumunda Johansen eşbütünleşme tekniği ile eşbütünleşmenin varlığı araştırılmaktadır. Serilerin bu halleri dikkate alınarak eşbütünleşmenin çıkmaması durumunda acaba seriler arasında bir saklı eşbütünleşme olabilir mi? sorusuna yanıt aranmaktadır. Bu amaçla seriler (+) ve (-) bileşenlerine ayrıştırılarak bu (+) ve (-) bileşenler arasında ayrı ayrı eşbütünleşimin olup olmadığı yine Johansen testi ile araştırılır. Bu durumda uygulanan yaklaşım Hatemi-J ve Irandoust (2012) saklı eşbütünleşme yaklaşımı olarak bilinmektedir ve Granger ve Yoon (2002) tarafından ilk olarak geliştirilen ve Engle-Granger (1987) temelli bir yaklaşım olan saklı eşbütünleşme yaklaşımının güncellenmiş versiyonudur. Böylece seriler arasında bir saklı eşbütünleşmenin olduğu bulgusuna ulaşılır ise metodolojinin üçüncü adımında serilerin uzun dönem

katsayıları FMOLS tahmin tekniği ile incelenir. Phillips-Hansen (1990) tarafından literatüre kazandırılan FMOLS tahmincisi kullanılmıştır. Bu tahmincinin geleneksel EKK tekniğine göre en önemli avantajı küçük örnek gruplarında daha sağlıklı sonuçlar ortaya koymasındır. Söz konusu tahminci aşağıdaki denklem ile ifade edilebilir:

$$\hat{\theta} = \begin{bmatrix} \beta \\ \hat{\gamma}_1 \end{bmatrix} = \left(\sum_{t=2}^T Z_t Z_t' \right)^{-1} \left(\sum_{t=2}^T Z_t y_t^+ - T[\hat{\lambda}_{12}^+] \right) \quad (1)$$

Burada $Z_t = (X_t', D_t')'$ şeklinde hesaplanır. Bu yaklaşımda kovaryans matrislerinin ($\hat{\Omega}$ ve $\hat{\Lambda}$) oluşturulması ayrı bir öneme sahiptir.

Metodolojinin son adımında değişkenlerin pozitif ve negatif serileri (bileşenleri) arasında Granger-Yoon (2002) tarafından geliştirilen saklı hata düzeltme modeli oluşturularak asimetrik nedensellik ilişkilerinin olup olmadığı analiz edilir.

4. Bulgular

Serilerin durağanlık durağanlık analizi için uygulanan ADF ve PP test sonuçları Tablo 1'de verilmektedir. Değişkenlerin durağanlık testlerinde sabitli ve sabitli-trendli modeller kullanılmıştır. Tablo 1'de de görüldüğü gibi, seriler birinci farklarında durağan hale gelmekte ve serilerin bütünleşme seviyelerinin 1 olduğuna hükmedilmektedir.

Tablo 1: Birim Kök Analizi

Değişkenler	ADF		PP	
	Sabitli	Sabitli-Trendli	Sabitli	Sabitli-Trendli
LNGDP	0.515	-1.837	0.554	-1.925
LNTRADE	-1.841	-2.416	-1.845	-2.416
Δ LNGDP	-6.643***	-6.687***	-6.644***	-6.685***
Δ LNTRADE	-5.953***	-5.890***	-6.029***	-5.949***

Not: ***, % 1 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 1 sonuçlarından yola çıkarak serilerin birinci farkında durağan olduğu sonucuna ulaşıldıktan sonra analizin bir sonraki adımı olan seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin incelenmesi gerekmektedir. Bunun için öncelikle uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesi gerekir. Tablo 2' de VAR analizine göre uygun gecikme uzunluğu, farklı kriterler de dikkate alındığında, 1 olarak belirlenmiştir. Johansen eşbütünleşme testi kullanılarak ticarete dışa açıklık ve ekonomik büyüme değişkenleri arasında bir uzun dönem ilişkisinin varlığı incelenmiştir. Tablo 3' de bulunan sonuçlara göre değişkenlerin logaritmik ilk değerleri arasında herhangi bir eşbütünleşmenin yani uzun dönem ilişkisinin olmadığı anlaşılmıştır. Bu sonuç acaba seriler arasında bir saklı eşbütünleşme olabilir mi? sorusunu gündeme getirmektedir.

Tablo 2: Gecikme Uzunluğu Belirleme

Gecikme Uzunluğu	LR	FPE	AIC	SIC	HQ
0	NA	0.000359	-2.256300	-2.176794	-2.226517
1	245.709	1.41e-06*	-7.796555*	-7.558037*	-7.707205*
2	1.971886*	1.60e-06	-7.670737	-7.273206	-7.521820
3	5.821994	1.65e-06	-7.646106	-7.089563	-7.437622

Tablo 3: Eşbütünleşme Analizi

	İz İstatistiği	Max. Öz Değer İstatistiği
R=1	5.923	5.728
R≤1	0.195	0.195

İki değişken arasında bir saklı eşbütünleşmenin olup olmadığını belirleyebilmek için serileri + ve – bileşenlerine ayırarak söz konusu bileşenler arasında bir eşbütünleşmenin olup olmadığının araştırılması gerekir. Saklı eşbütünleşmenin ilk aşamasında değişkenlerin + ve – bileşenlerinin birinci farkında durağan olması gerekmektedir. Tablo 4’deki sonuçlar her iki değişkenin + ve – bileşenlerinin birinci farkında durağan olduğunu tespit etmiştir.

Tablo 4: Serilerin Birim Kök Sonuçları (+ ve - Bileşenleri)

Değişkenler	ADF		PP	
	Sabitli	Sabitli-Trendli	Sabitli	Sabitli-Trendli
LNGDP+	1.176	-1.573	1.410	-1.595
LNGDP-	-0.454	-2.420	-0.435	-2.420
LNTRADE+	-1.699	-1.262	-1.699	-1.381
LNTRADE-	-1.420	-1.846	-1.638	-1.986
Δ LNGDP+	-6.195***	-6.454***	-6.200***	-6.650***
Δ LNGDP-	-7.073***	-6.499***	-7.075***	-6.991***
Δ LNTRADE+	-5.465***	-5.598***	-5.465***	-5.618***
Δ LNTRADE-	-5.445***	-5.547***	-5.343***	-6.353***

Not: ***% 1 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Birinci farkında durağan olduğu tespit edilen ticarete dışa açıklı ile ekonomik büyüme değişkenlerinin + ve – bileşenleri arasında bir eşbütünleşmenin araştırılmasında Hatemi J-Irondoust testi kullanılmıştır. Tablo 5’te yer alan sonuçlara göre ticarete dışa açıklığın + bileşeni ile ekonomik büyüme +bileşeni arasında bir eşbütünleşmenin olduğu, ancak ilgili serilerin – bileşenleri arasında herhangi bir eşbütünleşmenin olmadığı belirlenmiştir. Bu nedenle serilerin + bileşenleri arasında bir eşbütünleşmenin olduğu, dolayısıyla asimetrik bir eşbütünleşmenin olduğu kanısına varılmıştır.

Tablo 5: Saklı Eşbütünleşme Analizi (+ ve - Bileşenleri)

	İz İstatistiği	Max. Öz Değer İstatistiği
LNGDP+ LNTRADE+		
R=1	28.140**	25.872**
R \leq 1	5.573	5.573
LNGDP- LNTRADE-		
R=1	10.101	8.123
R \leq 1	1.979	1.979

Not: ** % 5 düzeyinde anlamlılığı ifade eder.

Yapılan analiz sonuçlarına göre elde edilen bulgulardan yola çıkarak ticarete dışa açıklığın + serisi (bileşeni) ile ekonomik büyümenin (+) serisi (bileşeni) arasında bir saklı eşbütünleşme ilişkisinin varlığı tespit edildiğinden analizin bir sonraki adımı olan söz konusu serilerin uzun dönem katsayıları FMOLS tahmincisi kullanılarak tahmin edilmiştir. Bulgular Tablo 6’da yer almaktadır. Tablo 6 sonuçlarına göre; ticarete dışa açıklığın (+) serisi dikkate alındığında ilgili katsayı 0.637 olarak tahmin edilmiştir. Bu durum ticarete dışa açıklığın (+) serisinde meydana gelen %1’lik bir artışın ekonomik büyüme (+) serisinde 0.637’lik bir artışa neden olacağını ifade etmektedir. Diğer taraftan ekonomik büyüme (+) bileşeni katsayısı 1.987 olarak belirlenmiş böylece ters yönde de bir pozitif ilişkinin varlığı ortaya konmuştur.

Tablo 6: Uzun Dönem Tahminleri (FMOLS Tahmincisi)

LNGDP+	LNTRADE+
1.984***	0.637***

Not: ***, %1 düzeyinde anlamlılığı gösterir.

Ticari dışa açıklığın (+) bileşeni ile ekonomik büyümenin (+) bileşeni arasında bir uzun dönem ilişkisinin, ardından da bu ilişkinin katsayısının belirlenmesi bir sonraki aşama olan seriler arasındaki nedensellik ilişkisinin araştırılmasına izin vermiştir. Bu amaçla kurulan saklı hata düzeltme modeli

sonuçları Tablo 7’de verilmektedir. Tablo 7 sonuçlarına bakıldığında; bağımlı değişken ticari dışa açıklık (+) bileşeni dikkate alındığında ECT parametresi negatif ve istatistiki olarak anlamlıdır. Bu durum ekonomik büyüme (+) serisinden bağımlı değişken olan ticarete dışa açıklığın (+) serisine doğru uzun dönem asimetrik bir nedenselliğin olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 7: Nedensellik Analizi (Bağımlı Değişken: LNTRADE+)

Değişkenler	Katsayılar	Standart Hata	t-istatistiği	Olasılık
Sabit	0.133727	0.026607	5.026033	0.0000
ECT _{t-1}	-0.117337	0.045911	-2.555755	0.0154
GDP _{t-1}	-0.685687	0.557286	-1.230403	0.2272
GDP _{t-2}	-1.758739	0.549027	-3.203372	0.0030
TRADE _{t-3}	-0.216875	0.162170	-1.337331	0.1903

Ampirik çalışmanın son aşamasında ayrıca bağımlı değişken ekonomik büyüme (+) serisi ve bağımsız değişken ticarete dışa açıklık (+) serisi arasındaki saklı hata düzeltme modeli sonuçları Tablo 8’de yer almaktadır. Bulgular, ECT katsayısının bulunamamasından dolayı, değişkenler arasında asimetrik bir nedenselliğin olmadığını ortaya koymuştur.

Tablo 8: Nedensellik Analizi (Bağımlı Değişken: LNGDP+)

Değişkenler	Katsayılar	Standart Hata	t-istatistiği	Olasılık
Sabit	0.020872	0.003559	5.865370	0.0000
TRADE _{t-4}	-0.281485	0.163382	-1.722869	0.0926
GDP _{t-1}	-0.061341	0.039719	-1.544349	0.1304

5. Sonuç

Ticari dışa açıklık-ekonomik büyüme ilişkisi literatürde tartışılan konuların başında gelmektedir. Elde edilen bulguların karmaşık olması çalışmaların metodolojisi, dönemi ve araştırılan ülkelerin farklı olmasına atfedilebilir. Ayrıca çalışmalarda değişkenler arasında bir saklı eşbütünlüşme ya da asimetrik ilişkilerin analiz edilmeyişi bu çalışmanın literatüre en önemli katkısı olarak görülebilir.

Mevcut çalışmada, Türkiye ekonomisi için ticari dışa açıklık-ekonomik büyüme ilişkisi araştırılmıştır. İncelenen değişkenlerin öncelikle logaritmik değerleri alınmış ve değişkenlerin durağanlık analizi ADF ve PP birim kök testleriyle sınanmıştır. Değişkenlerin fark durağan seriler olduğu belirlenmiştir. Daha sonra değişkenlerin logaritmik ilk halleri Johansen eşbütünlüşme testiyle incelenerek değişkenler arasında herhangi bir eşbütünlüşme ilişkisinin varlığı tespit edilememiştir. Buna göre ampirik çalışma Hatemi J-Irandoust saklı eşbütünlüşme testi ile devam etmiştir. Saklı eşbütünlüşme testi sonucuna göre ticarete dışa açıklığın (+) bileşeni ile ekonomik büyüme (+) bileşeni arasında bir uzun dönem ilişkisi belirlenmiştir. Daha sonra değişkenlerin uzun dönem katsayıları FMOLS tahmincisi kullanılarak belirlenmiştir. FMOLS tahmin sonuçlarına göre, bağımsız değişken olarak ticarete dışa açıklığın (+) serisi dikkate alındığında, ekonomik büyüme (+) serisinin katsayısı 0.637 olarak tespit edilmiş ve ticarete dışa açıklığın (+) serisinde meydana gelen % 1’ lik bir artışın ekonomik büyümenin (+) serisinde 0.637’ lik bir artışa neden olacağı sonucuna ulaşılmıştır. Daha sonra saklı hata düzeltme modeli yardımıyla değişkenlerin nedensellik analizi gerçekleştirilmiştir. Yapılan analiz sonucuna göre; saklı hata düzeltme modelinde ekonomik büyüme (+) bileşeninden ticarete dışa açıklığının (+) bileşenine doğru asimetrik bir nedenselliğin varlığı tespit edilmiştir. Fakat ters yönde herhangi bir asimetrik nedensellik belirlenememiştir.

Çalışmada iki değişkenin pozitif bileşenleri arasında uzun dönemde pozitif bir ilişkinin tespit edilmiş olması ekonomik büyümenin en önemli belirleyicisinin ticari dışa açıklık olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla dış ticaret kaynaklı ekonomik büyüme hipotezinin desteklendiği anlamına

gelmektedir. Bu nedenle ekonomik büyümeyi hızlandırmak istiyorsa politika yapıcıları dışa açık ekonomi politikaları izlemeye devam etmelidirler. Bu bağlamda ihracatın büyüme üzerindeki pozitif etkileri de düşünüldüğünde ihracatta daha etkin ve verimli teşviklerin gerçekleştirilmesi önem arz edecektir. Ayrıca, Türkiye, faktör donanımına dayalı karşılaştırmalı üstünlüklerle küresel üretim sürecinde yerini almaktadır. Ancak sürdürülebilir bir büyüme için Türkiye'nin bilgiye dayalı ve katma değeri daha yüksek sektörlerde üretim yapması ve ihracat yapması gerekmektedir.

Bu çalışmanın sonuçları, literatürde daha önce yapılan birçok çalışma ile paralellik göstermektedir. Bahmani-Oskooee ve Niroomand (1999), Chansomphou ve Ichihashi (2011), Çeliköz vd. (2017) ile Alam ve Sumon (2020) gibi araştırmacıların elde ettikleri sonuçlar mevcut çalışmanın sonuçlarını destekler niteliktedir.

Çalışmanın temel kısıdı ekonomik büyümeyi etkileyebilecek değişkenlerden sadece ticari dışa açıklığı dikkate alması, finansal gelişme, enerji tüketimi, doğal kaynaklar, küreselleşme ve işgücü gibi birçok değişkeni analize katmamasıdır. Bunun yanı sıra sadece Türkiye ekonomisi araştırılmış olup benzer gelişme düzeyine sahip ülkeler dahil edilmemiştir. Gelecekte yapılacak çalışmaların ekonomik büyümeyi etkileyebilecek bu değişkenleri ve benzer gelişmişlik düzeyine sahip ülkeleri de karşılaştırmalı olarak analizlerine dahil etmeleri önerilmektedir. Ayrıca asimetric eşbütnleşme anlamında NARDL gibi yeni tekniklere yer vermeleri uygun gözükmektedir.

Kaynakça

- Afzal, M. & Hussain, I. (2010). Export-Led Growth Hypothesis: Evidence from Pakistan. *Journal of Quantitative Economics*, 8, 130-147.
- Alam, M. M. & Murad, M. W. (2020). The Impacts Of Economic Growth, Trade Openness And Technological Progress On Renewable Energy Use İn Organization For Economic Co-Operation And Development Countries. *Renewable Energy*, 145, 382-390.
- Asfaw, H. A. (2014). Trade Policy and Economic Growth in Sub-Saharan Africa: A panel Data Approach. *American Journal of Trade and Policy*, 1, 94-101.
- Awokuse, T. O. (2006). Causality Between Exports, Imports and Economic Growth: Evidence from Transition Economies. *Economics Letters*, 94, 389-95.
- Bahmani-Oskooee, M. & Niroomand, F. (1999). Openness and Economic Growth: An Empirical Investigation. *Applied Economics Letters*, 6, 557-561.
- Berke, B., Özcan, B. & Dizdarlar, H. (2014). Döviz Piyasasının Etkinliği: Türkiye için Bir Analiz. *Ege Akademik Bakış*, 14(4), 621-636.
- Bojanic, A. N. (2012). The Impact of Financial Development and Trade on the Economic Growth of Bolivia. *Journal of Applied Economics*, 15(1), 51-70.
- Breitung, J. & Candelon, B. (2006). Testing for Short and Long-Run Causality: Afrequency-Domain Approach. *Journal of Econometrics*, 132(2), 363-378.
- Brueckner, M. & Lederman, D. (2015). Trade Openness and Economic Growth: Panel Data Evidence from Sub-Saharan Africa. *Economica*, 82, 1302-1323.
- Bruno, M. (1987). *Opening Up: Liberalization with Stabilization*, in R. Dornbusch and L. Helmers (ed.). *The Open Economy: Tools for Policymakers in Developing Countries*. Oxford University Press.
- Chang, C. C. & Mendy, M. (2009). Economic Growth and Openness in Africa: What is the Empirical Relationship? *Applied Economics Letters*, 19(18), 1903-1907.
- Çeliköz, Y. S., Barutçu, E. & Afsal, M. Ş. (2017). Ticari Dışa Açıklık ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği. *Route Educational and Social Science Journal*, 4(7), 104-117.
- Das, A. & Paul, B. (2011). Openness and Growth in Emerging Asian Economies: Evidence from GMM Estimations of a Dynamic Panel. *Economics Bulletin*, 31(3), 2219-2228.
- Dufrenot, G., Mignon, V. & Tsangarides, C. (2010). The Trade-Growthnexus in the Developing Countries: A Quantile Regression Approach. *Review of World Economics*, 146(4), 731-761.

- Edwards, S. (1992). Trade Orientation, Distortions And Growth İn Developing Countries. *Journal of Development Economics*, 39(1), 31-57.
- Edwards, S. (1998). Openness, Productivity and Growth: What Do We Really Know? *Economic Journal*, 108(447), 383-398.
- Eren, M. V. & Ergin Ünal, A. (2019). Ticari Dışa Açıklık ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Analizi: Türkiye Örneği. *Sosyoekonomi*, 27(39), 81-93.
- Eris, M. N. & Ulasan, B. (2013). Trade Openness and Economic Growth: Bayesian Model Averaging Estimate of Cross-Country Growth Regressions. *Economic Modelling*, 33, 867-883.
- Farag, F. S., Ab-Rahim, R. & Mohd-Kamal, K. A. (2021). Foreign Trade and Economic Growth Relationship: Empirical Evidence from Libya. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 11(4): 181-190.
- Feenstra, R. C. (1996). Trade and Uneven Growth. *Journal of Development Economics*, 49(1), 229-256.
- Fenira, M. (2015). Trade Openness and Growth in Developing Countries: An Analysis of the Relationship After Comparing Trade Indicators. *Asian Economic and Financial Review*, 5, 468-482.
- Frankel, A. J. & Romer, D. (1999). Does Trade Cause Growth?. *American Economic Review*, 89(3), 379-399.
- Gries, T., Kraft, M. & Meierrieks, D. (2009). Finansal Derinleşme, Ticari Açıklık ve Ekonomik Kalkınma Arasındaki Bağlantılar: Sahra Altı Afrika'dan Nedensellik Kanıtı. *Dünya Gelişimi*, 37, 1849-1860.
- Grossman, G. M. & Helpman, E. (1990). Comparative Advantage and Long-Run Growth. *American Economic Review*, 80, 796-815.
- Huang, L. C. & Chang, S. H. (2014). Revisit the Nexus of Trade Openness and GDP Growth: Does the Financial System Matter? *The Journal of International Trade & Economic Development*, 23, 36-42.
- Huang, X., He Q., Zhang Z. & Zhu K. (2023). Two Sides of the Same Coin: The Economic and Environmental Effects of China's International Trade From a Global Value Chain Perspective. *China Economic Review*, 1-39.
- Hye, Q. M. A. (2015). Long Term Effect of Trade Openness on Economic Growth in Case of Pakistan. *Quality & Quantity*, 46(4), 1137-1149.
- Irwin, D. & Tervio, M. (2002). Does Trade Raise Income? Evidence from the Twentieth Century. *Journal of International Economics*, 58(1), 1-18.
- Isaksson, A. (2002). Human Capital and Economic Growth: A Survey of the Empirical Literature from 1990 to the Present, *Mimeo Vienna: UNIDO*.
- Kaldor, N. (1968). Productivity and Growth in Manufacturing Industry: A Reply. *Economica, New Series*, 35(140), 385-391.
- Kar, M. & Pentecost, E. J. (2014). Financial Development and Economic Growth in Turkey: Further Evidence on the Causality Issue. *Loughborough University Economic Research Paper*, 27, 4-6.
- Karras, G. (2003). Ticari açıklık ve ekonomik büyüme: Kesin etkiyi tahmin edebilir miyiz? *Uygulamalı Ekonometri ve Uluslararası Kalkınma*, 3(7), 24.
- Kim, D. H., Lin, S. C. & Suen, Y. B. (2009). The Simultaneous Evolution of Economic Growth, Financial Development and Trade Openness. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 21(4), 513-537.

- Kılavuz, E. & Topcu, B. A. (2012). Export and Economic Growth in the Case of the Manufacturing Industry: Panel Data Analysis of Developing Countries. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 2 (2), 201-215.
- Kılavuz, E., Erkekoglu, H. & Topcu, B. A. (2013). Globalizing Production Structure and Intra-Industry Trade: The Case of Turkey. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 3 (4), 799-812.
- Krueger, A. O. (1978). Foreign Trade Regimes and Economic Development: Liberalization Attempts and Consequences. *National Bureau of Economic Research*, 74-273.
- Lawal, A. I., Nwanji, T. I., Asaleye, A. & Ahmed, V. (2016). Economic Growth, Financial Development and Trade Openness in Nigeria: An Application of the ARDL Bound Testing Approach. *Cogent Economics and Finance*, 4, 1-15.
- Menyah, K., Nazlioglu, S. & Wolde-Rufael, Y. (2014). Financial Development, Trade Openness and Economic Growth in African Countries: New Insights from a Panel Causality Approach. *Economic Modelling*, 37, 386-394.
- Mercan, M., Gocer, I., Bulut, S. & Dam, M. (2013). The Effect of Openness on Economic Growth for BRIC-T Countries: Panel Data Analysis. *Eurasian Journal of Business and Economics*, 6(11), 1-14.
- Musila, J. W. & Yiheyis, Z. (2015). The Impact of Trade Openness on Growth: The Case of Kenya. *Journal of Policy Modeling*, 37, 342-354.
- Nowbutsing, B. M. (2014). The Impact of Openness on Economic Growth: Case of Indian Ocean Rim Countries. *Journal of Economics and Development Studies*, 2, 407-427.
- Polat, A., Shahbaz, M., Rehman, I. U. & Satti, S. L. (2015). Revisiting Linkages Between Financial Development, Trade Openness and Economic Growth in South Africa: Fresh Evidence from Combined Cointegration Test. *Quality and Quantity*, 49, 785-803.
- Rassekh, F. (2007). Is International Trade More Beneficial to Lower Income Economies? An Empirical Inquiry. *Review of Development Economics*, 11, 159-169.
- Rivera-Batiz, L. A. & Rome, P. M. (1991). Economic Integration and Endogenous Growth. *Quarterly Journal of Economics*, 106, 55-531.
- Romer, P. M. (1990). Endogenous Technological Change. *The Journal of Political Economy*, 98(5), 71-102.
- Sach, D. J. & Warner, A. (1995). Economic Reforms and the Process of Global Integration. *Brookings Papers on Economic Activity*. Available at <http://dx.doi.org/10.2307/2534573>.
- Sakyi, D., Villaverde, J. & Maza, A. (2015). Trade Openness, Income Levels, and Economic Growth: The Case of Developing Countries: 1970–2009. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 24, 860-882.
- Shahbaz, M. (2012). Does Trade Openness Affect Long Run Growth? Cointegration, Causality and Forecast Error Variance Decomposition Tests for Pakistan. *Economic Modelling*, 29(6), 2325-2339.
- Shayanewako, V. B. (2018). The Relationship Between Trade Openness and Economic Growth: The Case of BRICS Countries. *Journal of Global Economics*, 6, 1-5.
- Söderbom, M. & Teal, F. (2001). Trade and human capital as determinants of growth. *CSAE Working Paper*, 2001.10, Oxford.
- Tyler, W. G. (1981). Growth and Export Expansion in Developing Countries: Some Empirical Evidence. *Journal of Development Economics*, 9(2), 121-130.

- Tekin, R. B. (2012). Development Aid, Openness to Trade and Economic Growth in Least Developed Countries: Bootstrap Panel Granger Causality Analysis. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 62, 716-721.
- Uslu, H. (2019). Ticari Dışa Açıklık ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye İçin Çoklu Yapısal Kırımlı Bir Analiz. *Anadolu İktisat ve İşletme Dergisi*, 3 (1), 39-64.
- Villanueva, D. (1994). Openness, Human Development and Fiscal Policies. *IMF Staff Papers*, 41, 1-29.
- Vlastou, I. (2010). Forcing Africa to Open up to Trade: Is It Worth It? *The Journal of Developing Areas*, 44, 25-39.
- Yaman, H. (2021). İnsani Gelişme, Ticari Dışa Açıklık ve Ekonomik Büyüme Dinamikleri: G-20 Ülkeleri Üzerine Bir İnceleme. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 69, 121-134.
- Yanikkaya, H. (2003). Trade Openness and Economic Growth: A Cross Country Empirical Investigation. *Journal of Development Economics*, 72(1), 57-89.
- Yenipazarlı, A. & Erdal, F. (2010). Dış Ticaretin Serbestleşmesi ve Ekonomik Büyüme. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 2(1), 15-24.
- Wacziarg, R. & Welch, H. K. (2003). Trade Liberalization and Economic Growth: New Evidence. *NBER Working Paper No. 10152*, 22(2), 187-231.
- Wang, J., Yang J. & Yang L. (2023). Do Natural Resources Play a Role in Economic Development? Role of Institutional Quality, Trade Openness, and FDI. *Resources Policy*, 81, 1-8.
- Warner, A. (2003). Once More Into the Breach: Economic Growth and Integration. Center for Global Development, *Working Paper*, 34, 2-3.
- Zeren, F. & Ari, A. (2013). Trade Openness and Economic Growth: A Panel Causality Test. *International Journal of Business and Social Science*, 4(9), 317-324.